

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОПЕРЕХОДА САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Глуховская Н. А.

*Колледж Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
E-mail: ata423@mail.ru*

В статье рассматривается материал об особенностях взаимоперехода самостоятельных частей в украинском языке на основании примеров из «Словаря украинского языка» с учетом классификации и выяснения стилистической загруженности исследуемых частей речи.

Во время исследования обнаружено, что чаще всего в этой группе наблюдается переход прилагательных в существительные и причастий в прилагательные. Относительно меньше в «Словаре украинского языка» зафиксировано фактов перехода местоимений в наречия, существительных в прилагательное и местоимение, а также наречия в числитель и местоимения в прилагательное.

Ключевые слова: явление переходности, взаимопереходность, самостоятельные части речи.

Постановка проблеми. Питання поділу слів на частини мови має давню й суперечливу історію. Відомі мовознавці запропонували різноманітні підходи до принципів виділення частин мови, але найцікавіші ідеї висловили О. О. Потебня, Л. В. Щерба та В. В. Виноградов. До сьогодні ще вчені не прийшли до єдиної думки з приводу критеріїв виділення частин мови, тому в сучасному мовознавстві питання про класифікацію частин мов залишається відкритим. Найбільш продуктивним та універсальним вважається підхід до частин мови як до лексико-граматичних розрядів слів з урахуванням їх синтаксичної ролі. Частини мови як класи слів виразно відображають, складну взаємодію лексики і граматики. Постійна спрямованість граматики на лексику, яка, з одного боку, свідчить про семантичне підґрунтя формування граматики на лексику, яка, з другого боку, розкриває закономірності граматики спеціалізації кожного слова, уможливує функціонування мови і її взаємопов'язаних ярусів у процесі мовленнєвої реалізації. Під час переходу слово змінює властиве йому лексичне значення, морфологічні властивості та синтаксичні характеристики, тобто все, що характеризувало слово, коли воно належало до однієї частини мови, зникає, і слово набуває нового лексичного значення і граматики властивостей, що призводить до появи нового слова [1, 45].

У лінгвістичній літературі поширена не цілком обґрунтована думка, що в процесі переходу однієї частини мови в іншу форма слова залишається незмінною. Але при цьому переході відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова. Саме тому одним із важливих завдань морфології є з'ясування живих способів переходу з одного лексико-граматичного класу слів у інший. Адже ж з цими переходами органічно пов'язані зміни і в межах словозміни, і в сфері словотворення [2, 310].

Як уже зазначено, морфолого-синтаксичний спосіб словотворення полягає в переході слів або словоформ з однієї частини мови в іншу.

У похідних словах, що утворюються морфолого-синтаксичним способом, формантом виступає конверсія (від латинського «перетворення») слово переходить з однієї частини мови в іншу, при цьому змінює своє лексичне значення і водночас починає виконувати інші синтаксичні функції, а також набуває нових морфологічних властивостей.

Загально визнаними є такі різновиди морфолого-синтаксичного способу: субстантивізація; ад'єктивізація; прономіналізація; нумералізація; адвербіалізація; препозиціоналізація; кон'юнкціоналізація; партикуляція; інтер'єктивізація.

При морфолого-синтаксичному словотворі похідне слово зовсім нічим не відрізняється від мотивуючого, але дістає нове значення, семантику, починає виконувати інші синтаксичні функції, а також набуває нових морфологічних властивостей. Цей спосіб охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або словоформ з однієї частини мови до іншої.

Однак ще недостатньо досліджені факти переходу слів серед повнозначних частин мови, що й зумовлює **актуальність** обраної теми. **Мета** роботи – на основі картотеки, укладеної методом суцільної вибірки із «Словника української мови» в 11 томах (2500 мовних фактів), виявити взаємоперехід серед повнозначних частин типових моделей морфолого-синтаксичного способу словотворення. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: описати взаємоперехід серед повнозначних частин мови.

Методологічною основою статті є науково-критичні статті та наукові розвідки таких дослідників, як В. В. Виноградов, В. В. Бабайцева, В. С. Ващенко, Г. М. Гнатюк, Й. О. Дзензелівський, Ю. О. Карпенко, О. П. Кушлик, Л. М. Мацько, І. Кучеренко, Г. М. Мукан, В. Ф. Сич.

Основним **методом** статті є описовий, за допомогою якого виділено, почленовано й покласифіковано явища перехідності. Використано також прийоми класифікації та систематизації, а також компонентний і кількісний аналіз.

Аналіз мовних фактів, вилучених зі «Словника української мови» в 11 томах, підтверджує висновки дослідників про те, що найбільше перехідних явищ спостерігається у сфері повнозначних частин мови. У процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова.

Мовних фактів взаємопереходу серед повнозначних частин мови є найбільше з усіх інших (2285). Тут зафіксовано такі явища переходу: дієприкметника в прикметник (1349); прикметника в іменник (724); іменника в прислівник (106); дієприкметника в іменник (76); прислівника в іменник [9]; займенника в прислівник [3]; числівника в іменник [6]; іменника в займенник та прикметник [2]; займенника в іменник [7]; займенника в прикметник [1]; прислівника в числівник [2].

Дієприкметники можуть переходити в прикметники. У процесі переходу дієприкметники втрачають свої дієслівні ознаки: категорію виду, стану, часу, синтаксичну властивість керування залежними словами, виражають ознаки предмета і набувають ознак прикметника: синтаксичні категорії роду, числа, відмінка. Вони

виражають постійну ознаку, не мають при собі залежних слів, а навпаки, самі залежать від іменників. В українській мові дуже обмежене вживання активних дієприкметників. Ці форми тут переважно нейтральні і характерні майже для всіх стилів української мови, крім конфесійного. Такі слова набувають конотації інформативності, офіційності, розмовності. Активні дієприкметники на *-уч, -юч* утворюються нерегулярно і мають тенденцію переходити в прикметники: *везучий* та інші. Активні дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській літературній мові маловживані, хоча у художніх творах зустрічаються. В усному мовленні активні дієприкметники майже не вживаються, вони властиві писемній мові. Активних дієприкметників на *-ший, -вший* в українській мові майже немає. Вони вийшли з ужитку і утворюються як виняток (*перемігший*). Іноді вживаються поодинокі слова: *перемігший, здолавший, спалахнувший, заснувший*. Такі дієприкметники замінюються природнішими для української мови підрядними реченнями: *перемігший* – той, що переміг; *заснувший* – той, що заснув та ін [3, 213]. Це дає підставу стверджувати, що тепер українська мова майже зовсім утратила активні дієприкметники.

У «СУМ» зафіксовано перехід у прикметники 1349 дієприкметників. Серед них є як активні, так і пасивні дієприкметники. Будучи носіями прикметникових ознак, вони субстантивуються аналогічно до прикметників.

Пор. : *Він їде вчитися, їде виконувати нові завдання, загартований і **випробуваний** війною офіцер Збройних Сил Радянського Союзу* (дієприкметник **випробуваний** означає завершений стан, є означенням) – **Випробувані** нові принципи (прикметник **випробувані** утратив дієслівні ознаки: означає завершену дію, не має залежних слів); *Насіння **доспіле** на пні, важке, жирне, мов волосський горі* (дієприкметник **доспіле** означає завершений процес, є означенням і керує залежним словом) – *Втягла в ніс присмний запах **доспілих** яблук* (прикметник **доспілих** утратив дієслівні ознаки: виражає статичну ознаку предмета, не має залежних слів).

Перехід прикметників в іменники дуже яскравий і поширений у сучасному мовленні. В основі процесу переходу прикметників в іменники лежить «опредмечення» ознаки. Зберігаючи свою форму, прикметник набуває ознак іменника і виражає предметність. Такі форми властиві науковій сфері, зокрема ботаніці та зоології. Ці форми характерні переважно для наукового і розмовного стилю. У контексті такі слова найчастіше набувають конотації інформативності, у деякій мірі офіційності, мають знижене стилістичне забарвлення. У реченні субстантивовані прикметники виконують ті ж самі синтаксичні функції, що й іменники, часто мають біля себе залежні слова, насамперед означення. Чимала кількість субстантивованих прикметникових назв вийшла з активного вжитку, стала історизмами [4, 234 – 235]. Субстантивовані прикметники – назви загальні і назви власні – зберігають прикметниковий тип відмінювання (за винятком прізвищ і географічних назв, що мають форму коротких присвійних прикметників чоловічого роду).

У «СУМ» зафіксовано перехід в іменники 724 прикметників, які за семантикою можна поділити на такі групи: відношення до дії (*дратівне, наказаний*), відношення до приміщення (*гардеробна, душова*), ознака людини за фізичним та психічним станом, за характером та зовнішністю (*нетрудящий, несміливий*), ботанічна

термінолексика (*гарбузовий, звездиковий*), відношення до абстрактних явищ (*уявний, намріяний*), зоологічна термінологія (*мурашковий, метеликовий*), відношення до предметів (*горбатий, горновий*) та інші групи.

Пор. : ***Пасажирський** багаж був загублений* (прикметник ***пасажи́рський*** має значення «належний пасажирові», є означенням і може змінюватися за родами) – *Незабаром пройде **пасажи́рський**, а після нього прибуде товарний* (синтаксичний іменник ***пасажи́рський*** означає «поїзд, що перевозить пасажирів», є підметом і зживається тільки у формі чоловічого роду).

Перехід іменників у прислівники відбувається внаслідок послаблення або втрати предметного значення слова в певних контекстуальних обставинах його функціонування. Разом з цим послаблюються і втрачають свою силу граматичні ознаки іменника. Іменник, виступаючи в ролі прислівника, набуває його ознак та функцій і стає невідмінюваною категорією. Такі форми в цьому разі є стилістично маркованими і характерні для розмовного, художнього та публіцистичного стилів. У контексті такі слова найчастіше набувають конотації розмовності, фамільярності, іронічності. Переходять у прислівники саме форми орудного відмінка і виконують у реченні функцію порівняльної обставини способу дії. У «СУМ» зафіксовано перехід у прислівники 106 іменників.

Пор. : *Сонце тільки-но сховалося за будівлями міської **околиці*** (іменник ***околиці*** означає «віддалена від центру частина населеного пункту», у реченні виконує функцію неузгодженого означення) – *Сердюки теж встряли в розмову, намагаючись **околицею** вивідати в земляках, чи є змога чабанам утаювати від прикажчиків ягнят* (прислівник ***околицею*** означає «обхідним шляхом, манівцями», у реченні виступає обставиною способу дії).

Перехід дієприкметників в іменники. При переході субстантивовані дієприкметники набувають іменникового категоріального значення предметності. При цьому дієслівна семантика не руйнується в дієприкметнику, перетворюючись на предметну, а навпаки, збагачується за рахунок останньої. У той час як віддієслівні іменники виражають дію абстраговано від діяча, субстантивовані дієприкметники вказують на діяча, позначеного дією, віднесеною до нього (праця – працюючий). Ці форми загалом нейтральні і характерні для офіційно-ділового, публіцистичного, частково для наукового стилю. Слова набувають конотації інформативності, офіційності, у деякій мірі урочистості. Можуть давати як позитивну, так і негативну оцінку.

Переважає більшість вербалізованих іменників залишається на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів, тобто синтаксичними словами. І лише ті вербалізовані іменники, які означають людей за професією, видом занять, уподобаннями, соціальним становищем тощо, зазнають морфологічного завершення їхнього переходу в дієслово з допомогою суфіксів *-ува-* та *-и-* [5, 291]. У «СУМ» зафіксовано перехід в іменники 76 дієприкметників, їх можна поділити на такі групи: активні теперішнього часу (*тонучий, рекомендуючий*), активні минулого часу (*умерлий, загиблий*), пасивні теперішнього часу (*допитуваний, обвинувачуваний*), пасивні минулого часу (*досягнутий, завербований*), пасивні минулого часу в значенні теперішнього (*знаний*).

Пор. : Допитаний мною Дибченко зізнався (дієприкметник допитаний означає завершену дію, є означенням) – Допитаних переводили з іншого в інший підвал (іменник допитаних означає особу, у реченні виступає в ролі прямого додатка).

Значно менше фактів переходу прислівників в іменники (такі форми нейтральні і характерні для художнього, розмовного та публіцистичного стилів. У контексті такі слова найчастіше набувають оцінного стилістичного забарвлення. У реченні такі іменники виконують функцію додатка, підмета й обставини. Пор. : , а ти, Степане, ляжеш спати, бо завтра рано треба встати да коня сідлати (прислівник завтра означає «наступного дня», є обставиною часу) – Сьогодні сиву шапку набакир зверне, помолодикує: на завтра – чорну смушеву (синтаксичний іменник завтра має значення «другий день», є обставиною часу, разом з прийменником не стоїть у позиції З. в.); числівника в іменник (при переході числівники можуть втрачати конкретне кількісне значення і виступати у функції іменника. Числівники можуть втрачати конкретне кількісне значення, подавати абстраговану назву предмета і таким чином виступати в функції іменника. Такі форми нейтральні і характерні для всіх стилів української мови. Конотація інформативності. Пор. : Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини (числівник двоє означає збірність, у реченні виконує функцію прямого додатка) – Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо – двоє на веслах, а двоє – один проти одного (іменник двоє означає «певна кількість осіб», у реченні виконує роль підмета); займенника в іменник (прономіналізовані іменники втрачають конкретне іменникове значення і набувають загального, неозначеного або вказівного змісту [4, 277 – 278]). При такому переході іменники конкретної назви предмета не містять і вказують на певні предмети лише в конкретній ситуації. Пор. : Він нам говорив про царство божє, де ...люди уже не женяться й не віддаються, де кожна жінка нічия (займенник нічий означає «який нікому не належний», виконує функцію іменної частини складеного присудка) – Потім грав я з татом в шашки. Як зіграли? Нічия? (іменник нічия означає «ніким не виграна партія», виконує функцію головного члена односкладного речення).

Непродуктивними є перехід займенника в прислівник (при цьому займенники набувають ознак прислівника. Це форми художнього та розмовного стилю. Конотація розмовності, фамільярності. При переході прислівники у структурі речення виконують типову прислівниково-синтаксичну функцію придієслівного некерowanego другорядного члена речення або детермінантного другорядного члена речення і семантико-синтаксичну функцію обставини. Проте певними синтаксичними особливостями деякі займенникові прислівники істотно відрізняються від власне прислівників. Ці особливості виявляються в тому, що окремі займенникові прислівники служать засобом зв'язку висловлювань у тексті, а інші – транспозитором, що переводить речення в прислівникову формально-синтаксичну позицію і надає йому обставинної семантико-синтаксичної функції [5, 195]. Пор. : Я хотів би дати не будь-що, а таку річ, яка справді виправдала б постанову редакції (займенник будь-що у значенні неозначеності, виконує роль прямого додатка) – Василько будь-що заповзвся наловити йому на юшку бубирів (прислівник будь-що означає «у будь-якому разі», виступає в ролі обставини міри); прислівника в числівник (такий перехід частин мови не є поширеним. При такому переході числівники викону-

ють функцію додатка і стоять у 3. в. Пор. : *Учені люди...**немало** попрацювали над виучуванням старих мов* (прислівник **немало** означає «багато», виконує функцію обставини міри) – *За своє літування у полонині зазнав Іван **немало** пригод* (числівник **немало** означає «точно не визначена велика кількість», виконує функцію частини непрямого додатка); займенника в прикметник (у «Словнику української мови» зафіксований лише 1 випадок переходу займенника в прикметник. Цей перехід уживається в заперечних реченнях для вираження повного заперечення. Пор. : ***Ніякий** чоловік з гріхом не розминеться, – і в селах так, і в городах* (займенник **ніякий** означає «як заперечення», виконує функцію узгодженого означення) – *На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був **ніякий*** (прикметник **ніякий** – у значенні «поганий, нічого не вартий», виконує функцію іменної частини складеного присудка); іменників у займенник та прикметник (у словнику зафіксовано лише 2 факти переходу іменників у займенник та прикметник. Абстрагування іменників та разом з тим втрата ними значення предметності викликає перехід їх до критерії займенників. У таких іменників виявляються займенникові особливості. Ці іменники можуть набувати функцій дуже загальних, займенникових, без конкретного предметного значення. Відмінкові форми не можуть залежати від опорного іменника і через те трансформуються в інші відмінкові засоби, які стоять ближче до ад'єктива. Зокрема, у граматичній структурі сучасної української літературної мови називний і знахідний відмінки не можуть підпорядковуватися опорному іменникові і тому безпосередньо або опосередковано трансформуються у родовий відмінок. Пор. : *Я чую, як серце...б'ється, як кожна **кровинка** тремтить* (іменник **кровинка** – у значенні «крапелька крові», виконує роль підмета) – *Це ж народиться дитина... от і доглядай свою **кровинку*** (займенник **кровинку** означає «рідна дитина», виконує роль прямого додатка).

Висновки. У ході дослідження виявлено, що найчастіше в цій групі спостерігається перехід прикметників в іменники та діеприкметників у прикметники. Відносно менше у «Словнику української мови» зафіксовано фактів переходу займенників у прислівники, іменників у прикметник і займенник, а також прислівника в числівник і займенника в прикметник. Ці частини мови поєднують у собі слова досить обмеженої кількості, вони – замкнені групи слів, які майже не зазнають змін у своєму складі протягом тривалих періодів розвитку. Але й тут виявляються результати їхнього взаємозв'язку з іншими частинами мови та разом з тим і взаємопереходи. Загалом такі форми стилістично марковані в художньому та розмовному стилі, а частина таких форм стилістично нейтральна і вживається в усіх стилях української мови. Ця категорія перехідності є найчисельнішою (2285 карток).

Перспектива роботи. Перспективним є розробка укладання Граматичного словника української мови з детальним описом явищ перехідності зі стилістичним коментарем.

Література:

1. Кушлик О. П. Комплексне визначення частиномовного статусу «перехідних» одиниць / О. П. Кулик // Мовознавство. – 1997. – № 4 – 5. – с. 45 – 49. – ISBN 956-765-874-6

2. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М. Я. Плющ. – К, 1994. – 432 с. – ISBN 978-611-01-0187-5
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник / В. О. Горпинич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 335 с. – ISBN 966-580-173-2
4. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 588 с.
5. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с. – ISBN 966- 7671-60-7
6. Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

Глуховська Н. А. Особливості взаємопереходу повнозначних частин в українській мові / Н. А. Глуховська // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2013. – Т. 26 (65), № 1, ч. 1. – С. 519–525.

У статті розглядається матеріал про особливості взаємопереходу повнозначних частин в українській мові на основі прикладів зі «Словника української мови» з урахуванням класифікації та з'ясуванням стилістичної навантаженості досліджуваних частин мови.

У ході дослідження виявлено, що найчастіше в цій групі спостерігається перехід прикметників в іменники та дієприкметників у прикметники. Відносно менше у «Словнику української мови» зафіксовано фактів переходу займенників у прислівники, іменників у прикметник і займенник, а також прислівника в числівник і займенника в прикметник.

Ключові слова: явища перехідності, взаємоперехід, повнозначні частини мови.

Glukhovska N. The transitional phenomenon of the system of parts of speech / N. Glukhovska // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 1, part 1. – P. 519–525.

The material concerning transitional phenomenon of Ukrainian language is researched in this article. It is based on examples from a «Dictionary of Ukrainian language» with the taking into consideration classification and realizing of stylistically and stylistic meaning of the parts of speech which are analyzed.

The question of the division of words into parts of speech has a long and highly controversial history. Famous linguists have proposed various approaches to the principles of division of parts of speech, but interesting ideas were expressed by A. Potebnia, L. Sheherba and V. Vinogradov. As the most productive and versatile approach is considered an approach to the parts of speech as to both lexical and grammatical classes of words according to their syntactic role.

Among the notional parts of speech such transitions as transition of adverbial participles into adjectives, adjectives into nouns, nouns into adverbs, verbal participles into nouns, adverbs into nouns, pronouns in adverbs, numerals into nouns, nouns into pronouns and adjectives, pronouns into nouns, pronouns, adjectives, adverbs into numerals were studied.

During the research it was found that the most frequent in this group there is a transition of adjectives into nouns and adjectives into participles. Relatively seldom in the "Dictionary of the Ukrainian language" is recorded the fact of transition of pronouns into adverbs, nouns and pronouns into adjectives and adverbs into numerals, adjectives into pronouns.

It was found that the Ukrainian language has almost lost active participles during their transition into adjectives. As for transition of adjectives into nouns, was found out that most of such facts semantically connected with the physiological state of a person, with character and appearance in the zoological and botanical terminology.

Key words: transitional phenomenon, mutual transition, notional parts of speech.

Поступила в редакцію 01.03.2013 г.